

EMLÉKEK 1968-BÓL

Az alábbiakban olvasható interjúk szerkesztett változatai részben vagy teljes egészében a '60-as évek eseményeire fókuszálnak. Az interjúalanyok olyan társadalomkutatók, akik közvetlen élményekkel rendelkeznek ebből az időből, s a saját élményeiken keresztül tárják fel a kor eseményei mögött kibontakozó rendszerbeli sajátosságokat. A beszélgetések során kirajzolódik, hogy az interjúalanyok hol és miként élték meg 1968 eseményeit, s melyek azok az emlékek, tapasztalatok, amelyek évtizedek múltán is meghatározó emlékként maradtak meg és valamilyen módon hatást gyakoroltak a későbbi egyéni életutakra is.

„Olyan volt, mintha egy más, ismeretlen helyre érkeztem volna: a széles utcákon orosz tankok vonultak, az emberek a járdán döbbsen és szótlanul álldogáltak.”

Forray R. Katalin szociológus, professor emerita, az MTA doktora

Educatio (a továbbiakban E): Újabb sokat beszélünk 1968-ról. Te is meséltél már egyet-mást. Hol is érted meg 68-at? Párizsban?

Forray R. Katalin (a továbbiakban RK): Nem, nem jutottam volna akkor el Párizsba. Sőt, Prágáról is csak szivárogtak az információk. Újsághírt a szovjet és a szocialista országok vezetőinek tanácskozásai jelentettek, izgalmat inkább csak az itthoni új gazdasági mechanizmus bevezetése váltott ki. 1968 – a „csillagév”, ahogy talán Cohn-Bendit nevezte – a párizsi diákmegmozdulásokkal kezdődött, melyeknek eredeti célja az egyetemi kollégiumok koedukációjának megteremtése volt. Hozzánk, Magyarországra akkoriban nehezen jutottak el a hírek, de azért hallottunk Daniel Cohn-Benditről, igaz, azóta sokkal többet olvastunk, hallottunk és hallunk róla. Nálunk az akkori egyetemi ellenállások közül az ELTE maoista „összeesküvése” volt a forradalmi hír. A nyár közeledtével pedig egyre többet hallottunk Prágáról: hogyan változik ott a világ, egyre nagyobb a szabadság. Honnan lehetett erről értesülni? A Szabad Európa Rádió hírei szájról szájra jártak, a „testvéri országok” hivatalos találkozóinak közleményeit a szocialista tábor vájtfülvű polgárai egyre magabiztosabban dekódolták. Szabadság vagy nagy baj érik Csehszlovákiában? Alexander Dubčekről, a párt főtitkáráról hallottunk, de hogy az „emberarcú szocializmus” ilyen fordulathoz vezet, azt el sem tudtuk képzelni. Hogy minden egyre jobb ott, azt sejtettük, de hogy mi ez, és mikor lesz vége, azon nem gondolkodtunk.

E: Azért az egy elég elképesztő ötlet, mai szemmel legalább is, odamenni és a saját szemeddel megnézni a „prágai tavaszt”, amikor mindenki inkább begubózott. Különösen vidéki tanárként, és különösen egy fiatal nőnek.

RK: Kezdő tanárként az első nyári szünetet mindenképpen fel akartam használni arra, hogy saját szememmel is lássam azt az izgalmas világot. Barátaim egyike sem akart velem jönni, elhatároztam hát, hogy egyedül megyek.

E: Kocsival mentél? Esetleg stílszerűen stoppal?

RK: Nem. Augusztus 17-én este vonattal érkeztem, és nagyon hamar találtam a város szélén egyetemi kollégiumot, ahol egy hétre megszállhatok. A szoba éppen olyan volt, mint nálunk: kopár szobácska két ágygal, de egyedül laktam benne. Reggel elindultam várost nézni. Addig még nem jártam Csehszlovákiában, de nyugat-európai országban sem. Itthon pedig nem volt részem soha olyan látványban, amit Prága belvárosa nyújtott. Hatalmas tömeg nyüzsgött mindenütt, mosolygós, vidám emberek sétáltak, beszélgettek, nevetgéltek, vásároltak. A Károly hídon festőállványok sorakoztak, férfiak és nők pepesceltek a festményeiken, és művészek dolgoztak a folyóparti házak mellett is. A járdán a cukrászdák, a sörözők előtt az utcára kitett székek tele voltak, alig találtam helyet, hogy én is egyek egy süteményt. A Hradzsín vidám volt, tele emberrel, sétálókkal és sok-sok művésszel. A város a szépségével is elbűvölt, de a hömpölygő tömeg egyszerűen mellbeverő élmény volt számomra. Korábban csak olvastam ilyesmiről nyugati nagyvárosok, mondjuk Párizs légköréről – otthon, Budapesten el sem lehetett képzelni, hogy egy szomszéd, „testvéri” ország fővárosa ilyen lehet. Közben a kollégiumban megismerkedtem egy román fiatalemberrel, aki németül és angolul is tudott, így hát nem egyedül jártam be a város minden pontját.

E: Csak ennyi lett volna a prágai események?

RK: Az első két nap igen. A harmadik nap kora reggelén furcsa, izgatott hangokra ébredtem. A kollégium folyosója telve volt rémült, izgatott, sápadt emberrel. A portán kezembe nyomtak egy újságlapot. Az egyetlen nyomtatott oldal közepén egy tank fényképe: egy szántóföldön át vezető úton szovjet harckocsi közeledett Prága felé. Bementem a városba. Olyan volt, mintha egy más, ismeretlen helyre érkeztem volna: a széles utcákon orosz tankok vonultak, az emberek a járdán döbbenten és szótlánul álldogáltak. Az üzletek, a cukrászdák, a sörözők bezártak. Csak néhány óra múlva éledtek fel az utcák, amikor a tankok sora egy időre megállt, majd kis idő múltán folytatta az előre nyomulást. Egy férfi az utcasarkon valamit kiabált egy tankból kipillantó katonának. A tank megindult feléje, hogy eltapossa, de a járókelőknek sikerült őt elhúzniuk a sarokból. Amikor nyugodtabb lett a hangulat, a helyiek odamentek a tankokhoz, és magyarázták a katonáknak, hogy itt nincs náciizmus, ők csak független országot szeretnének. Magyar nyelvet csak egyszer hallottam: három teltebb asszony kérdezősködött izgatottan, magyarul: hol van még nyitott bolt, ahol bőröndöt lehet vásárolni.

E: Szégyellted magad miattuk?

RK: Persze. S hogy ne azonosítsanak velük, készítettem magamnak egy kitűzőt, felírtam rá, hogy: *Stydím se za Kadara*, azaz Szégyenkezem Kádár miatt. Nem volt különösebb jelentősége, de jól esett jeleznem, hogy nemcsak egyféle magyar van Prágában. Ráadásul elterjedt a hír, hogy magyar katonák is érkeztek az országba úgymond segíteni.

Másnap a tankok felvonulása folytatódott. Az emberek egy-egy ilyen felvonulás alatt az úttestnek háttal megálltak a járda szélén, egymás kezét fogva – felemelő élmény volt. Addigra már kézzel írott táblákon terjedt a hír, hogy a Szovjetuniót Alois Indra, Drahomir Kolder, Oldrich Svestka, Antonin Kapek és Vasil Bilak levélben kérték fel a beavatkozásra. Indra és Bilak a legtöbbet emlegetett és a legjobban utált nevek voltak, még ha nem is volt igazán hihető, hogy kettő vagy öt ember szabadította rá az országra ezt a rettenetet.

E: Lőtték is?

RK: Lövéseket nem láttam, de távolabbról hallani lehetett a fegyverropogást. Ahogyan már az utcán is beszéltek róla, a Csehszlovák Rádió központjának elfoglalása volt hallható, ahol több embert lelőttek vagy a tankok taposták halálra őket. Rövidesen már tudni lehetett, hogy a Szovjetunió vezetésével Lengyelország, Bulgária, Magyarország és az NDK szállta meg Csehszlovákiát – bár a kelet-németek helyett a beavatkozás jó hírének megőrzése érdekében onnan is szovjet csapatok és nem németek érkeztek. Ez volt az „internacionalista segítségnyújtás”. Az akkori szovjet blokk országai közül csak Románia maradt ki, mert Ceausescu kivonta országát ebből az akcióból. Ez volt az oka, hogy augusztus 22-én a román állampolgároknak országuk felajánlotta: buszokat bocsát rendelkezésükre, amelyek Bécsen át viszik haza a jelentkezőket. Román barátom úgy gondolta, hogy Bécsből egyenesen New Yorkba megy, és ott kezd új életet. Később megírta nekem, hogy sikerült neki, állást kapott, jól érezte magát. Engem is hívott, és egy éjszakán át tépelődtem, elfogadjam-e az ajánlatot. Végül is nem mentem el abban a reményben, hogy valahogy majd csak megoldom az életemet otthon, bár pénzem egyáltalán nem maradt.

E: Hogy keveredtél mégis haza?

RK: Úgy, hogy másnap telefonáltam a magyar követségre – közlekedés nem volt, de a telefon működött –, mondják meg, hogyan juthatok haza. A reagálás egyenesen abszurd volt: ők nem tudják, miért akarok hazamenni, vannak vonatok, buszok, nem tudnak Csehszlovákia és Prága megszállásáról, pénzt adni nem tudnak, oldjam meg, ahogy akarom. Pénzem ugyan nem maradt, de retúrjegyet váltottam annak idején. Kigyalogoltam az állomásra, ahol azt mondták, hogy talán lesz egy vonat a nap folyamán, várjam meg. Tényleg indult is egy vonat estefelé. Végül is a Komarno-Komárom hídig eljutottam vonaton, ott – a keményen őrzött hídon – átgyalogoltam. Így jutottam vissza Magyarországra.

E: S a munkahelyed? Nem lett bajod ebből a rendhagyó kalandból?

RK: Ősszel a munkahelyemen, az enyingi középiskolában az összegyűjtött iratok, kiáltványok, plakátok alapján elkezdtem felvilágosító előadást tartani a gyerekeknek, hogy mi is történt Prágában. Hamarosan az iskola és a község párttitkára bizalmas beszélgetésben figyelmeztettek, hogy börtönbe kerülök, ha nem hagyom abba ezt a fajta tájékoztatást. Hát abbahagytam. Örülök, hogy most elmondhattam.

Az interjút Turcsány Ferenc készítette.

„Egyszerűen testileg lehetett érezni, vagy legalábbis én azt mondom magamról, hogy testileg éreztem azt a hatalmi űrt, hogy ha valaki most odamegy, akkor ezt a hatalmat megfoghatja.”

Csákó Mihály szociológus, egyetemi docens¹

Educatio (a továbbiakban E): Az emberek zömének és Csákó Mihálynak sem lehetnek nagyon aktív élményei a pártállam kialakulásáról. Ezért inkább azzal az időszakkal kezdénék a beszélgetést, amit ki '62-től számít, ki Helsinkitől, ki '68-tól, amikor is az egypártrendszer megszűnésének közvetlen reménye nélkül, de valamilyen értelemben megváltozott a Kádár-rendszer, és különféle tudományágak, mint például maga a szociológia is, egyetemen tanított diszciplínává váltak. Akár szociológusként, akár értelmiségiként hogyan láttad a '60-as, '70-es, '80-as évek belső periódusait, hogy élted meg ezeket?

Csákó Mihály (a továbbiakban CsM): Először is szeretném leszögezni, hogy vannak pártállami emlékeim is azért. Például van olyan emlékem, hogy április negyedikén fehér ingben, piros nyakkendőben fel kellett vonulnunk az akkori vezető elvtársak rezidenciája előtt, megfelelő énekszámokat kellett előadni zenés ébresztő gyanánt. Tehát amit manapság politikai pedofiliának neveznek, az nem egy teljesen új találmány. Szintén ilyen emlék – ha szegénylősebb lennék, nem is vallanám be –, amikor a magyar tanárnő ötödik osztályban a magyar színjátszás kezdetei téma kapcsán Dérynéről íratott velünk dolgozatot, akkor az én dolgozatomnak – töredelmesen és szegyenkezve kell bevallanom – olyan vörös farka volt, ami Sztálin elvtárrsal végződött. Ugyanakkor ezért nem kaptam dicséretet a tanárnőtől, akit Kemény Istvánnénak hívtak.

E: Ő Kemény István felesége volt?

CsM: Igen, ő valóban Kemény István első felesége volt. Azt nyilván nem tehettem meg, hogy nyilvánosan leszidjon és nagyon erősen kifogásolja, hogy miért csinálom ilyet, de azért érezte, hogy ez azért nem helyes. Tehát még az ötvenes években is, mert ez az ötvenes évek eleje, akkor is voltak hézagok a rendszerben, még ha nagyon kicsikék is. Mellesleg ez azt is mutatja, hogy az ember idős koráig jelentős változásokon megy keresztül az életében, hogyha egy kicsit is igyekszik, mert nyilván, ma valahogy már nem írnék ilyet. Amit pedig a szakaszolástról mondasz, én évtizedes szakaszokat mondanék, vagyis egy külön ügy a '60-as évek, másféle időszak a '70-es évek és másféle a '80-es évek. A '60-as évek '56 elfojtásától a prágai tavasz elfojtásáig tart. De közben sokminden történik. És '68 nemcsak a prágai tavasz és elfojtása, hanem egyúttal az új gazdasági mechanizmusok beindulása is, ami azért egy elég jelentős változás. Mint ahogy a '60-as éveket nem egyszer jellemeztem már azzal az apró mozzanattal is, hogy Magyarországon 1963-ban, egyedül a tábor országai közül, megjelenik hazai nyelvi fordításban Szolzsenyicin *Ivan Gyenyiszovicsa*. És ez sehol máshol nem fordul elő. Azért ezek sajátos jelei annak, hogy milyen sajátos utat járt itt a magyar társadalom.

¹ Az interjú a WJLF „Társadalomtudósok három rendszerváltás idején” beszélgetéssorozat keretei között készült beszélgetés témaspecifikus, rövidített és szerkesztett változata. Az eredeti, teljes beszélgetés itt érhető el: https://archive.org/details/Csako_Mihaly_75.

A '60-as évek a személyes történetemben a hosszú, lassú megtérésem időszaka, ha így fogalmazhatunk. Ebben az én kommunista édesanyám segített a legtöbbet, mert arra tanított, hogy mindennek rendesen járjak utána, mindig legyek becsületes, mindig próbáljam kideríteni az igazságot, és így tovább. Ehhez jön hozzá, hogy az ember úgy csinálja végig a filozófia szakot, hogy ehhez vannak olyan fogódzói, mint például Márkus Gyuri, vagy egy olyan évfolyam, ami Bence [György], Kis [János], Hamburger [Mihály], Bertalan [László] nevekkel fémjelezhető, akikkel én meglehetősen sok időt tudtam együtt tölteni, mert a szabadon választható órákat általában együtt választottuk – például Márkus György óráit is. A '60-as éveknek tehát ez az érése, ami azzal jár, hogy a végén megmentik tőlem az ifúságot, hogy ne mételyezzem tovább a bölcsész karon, és központi pártintézkedésre szociológussá tesznek. Vagyis beiskoláztak a Társadalomtudományi Intézetbe – mely formailag és szervezetileg a Központi Bizottság egyik osztálya volt –, a második éve szervezett szociológiai tanfolyamra. Ez egy egyéves szociológusképzés volt. Hogy mennyire volt minőségi, azt megint csak tessek azon megítélni, hogy ezekben a tanfolyamokban vált szociológussá Gombár Csaba, Kolosi Tamás, Papp Zsolt – hogy csak néhány nevet említsek. Mindmáig óriási adósság, hogy senki nem írta meg ennek az intézménynek a történetét, hogy ez miként is nézett ki, meg mi minden történt itt. Annak ellenére sem, hogy Gombár Csaba egy interjúban ezt eléggé szorgalmazta, mégsem kapott rá senki a szociológiatörténetek közül. Én tehát a '70-es éveket szociológusként töltöttem, és már nem a bölcsész karon, mert a bölcsész karon nem is volt szociológia, bár akkor próbálta gründolni Huszár Tibor, aki '63 óta mindig próbálta gründolni a szociológiát, és mindig lassú, kis lépésekkel jutott csak előre. Például már '64-ben volt szerencsém az első magyar nyelvű szociológiai szövegyűjteményt fordítani. De nehogy véletlenül valaki abból próbáljon tanulni, mert lehetetlenség. Nekem például halvány gőzöm nem volt arról, hogy mit is jelentenek azok a szövegek. Viszont megjelent egy szövegyűjtemény, aminek a jelentős részét én fordítottam, és egy-két fordítás Némedi [Dénes] és Somlai [Péter] tanár urak jelentős kritikus pillantása alatt még átmentődött, vagyis az utánnymotott, újabb változatokban még megmaradt egy Marcel Mauss-fordítás vagy egy Durkheim-fordítás például.

E: Hol tanultál meg franciául?

CsM: Megint csak a rendszer egyik érdekessége, hogy miként tanultam meg franciául. Én a francia nyelvet gyerekkoromtól kezdve szerettem, nem tudom miért, a dallama miatt, bármi miatt, de nagyon kicsi gyerekként is. Semmit nem tudtam róla, azt se, hogy eszik-e vagy isszák, hogy juthatna hozzá az ember stb. Senki nem beszélt a családban semmilyen nyelvet, tehát nem innen jött a hatás. Először oroszot kellett tanulni, és azt már a negyedik osztályban elkezdtem. Az egyetemen fölvettem a franciát is, de abból már nem jutottam el a záróvizsgáig sajnos. Ellenben volt egy középiskolás osztálytársam, akit az a csapás ért – és ő ezt tényleg így élte meg –, hogy Münnich Ferenc fogadott fia lett, mégpedig azért, mert Münnich Ferenc elvette az édesanyját. Ennek ő nagyon nem örült, de azért ez egy olyan helyzet volt, amivel egy csomó minden járt. Őt gond nélkül fölverték francia szakra, és velem egy időben végzett, természetesen francia szakon. És az az ötlete támadt, hogyha egyszer elhelyezték a Kultúrkapcsolatok Intézetében francia előadónak, akkor mit tehet leghasznosabbat, hát elküldi a barátait Franciaországba. És ez így is történt. Magánéleti okokból – apám halála, első gyermekem születése stb. – nem az első ilyen turnusban voltam benne, csak a másodikban.

Az első éves turnusban, amit lemondtam, az ő segítségével tanult meg rendszeren franciául odakint egy év alatt Halász Jutka, Haumann Peti és még sokan mások. Én pedig ezek után egy évig voltam kint az 1967/68-as tanévben. Az, hogy '68-ban Franciaországban voltam, az maga egy igen erős hatás. Irracionális élmény, hogy volt a francia májusnak egy nagyon érdekes fordulópontja. A május első hetei azzal teltek, hogy voltak munkástüntetések, voltak diáktüntetések. Ezek valamennyire összefonódtak, kapcsolatot kerestek egymással stb., az egésznek volt egy érezhetően rendszerkritikus, rendszerfordító töltete. És akkor jött – pontosan már nem emlékszem melyik napon – egy félmillió nagy tüntetés a kormány ellen. Abból a tüntetésből származnak azok a fotók, amelyek annyira híresek lettek, ahol a srác nyakában ülő lány lengeti a vörös zászlót. És másnap volt egy ugyanekkora tüntetés a kormány mellett, és ugyanilyen fotók jelentek meg, csak ott már trikolort lenget a lány a fiú nyakában.

E: De ő egy másik lány volt azért?

CsM: Igen, egy másik lány volt, egy másik fiú, egy másik zászló. De egy ugyanakkora tüntetés. És akkor utána csend. Csend volt a rá következő első nap, második nap, és bár nem esküszöm meg rá, de az a gyanúm, hogy a harmadik nap is csend volt, és csak aznap végére derült ki, hogy De Gaulle tábornok jön vissza Németországból és kézbe veszi a helyzetet, szól a néphez, és szólt is a néphez. Ebben a csendben – ez volt ott az irracionális élmény – az ember érezte a hatalmi űrt. Egyszerűen testileg lehetett érezni, vagy legalábbis én azt mondom magamról, hogy testileg éreztem azt a hatalmi űrt, hogy ha valaki most odamegy, akkor ezt a hatalmat megfoghatja. De annak ellenére, hogy mi mindent történt addig, és ki mit beszélt addig, senki nem akart odamenni és megfogni ezt a hatalmat. Hogy milyen egy forradalmi helyzet, és milyen egy nem létrejövő forradalom, ez az élmény az, ami irracionális. Ezek a szavak, amelyeket mondok, ezek utólagos racionalizálásai ennek az élménynek. Az élményem az, hogy ott mászkálok, és várom, hogy történjen valami, mert történnie kell valaminek, ellenben mégse történik semmi. Ez persze azt mondja, hogy szociológiai tapasztalatot lehet szerezni úgy is, hogy az ember nem klasszikusokat olvas, és nem racionális dolgokkal foglalkozik, hanem tapasztal, és érzi, hogy mi van a levegőben.

E: Korábban említetted, hogy a '60-as években filozófusból átírányítottak szociológusnak. Pontosan miként is történt ez?

CsM: Pártállami módon történt. A Minisztérium 1967-ben kiírt egy feladatot, hogy jelentkezzenek be filozófiai tanszékek vagy csoportok azért, hogy csináljanak egy új tantervet a filozófia általános oktatására. És akkor mi bejelentkeztünk egy csapattal, Hamburger Misi, Rózsa Gyuri meg én, hogy mi csinálunk egyet. Ennek megszületése mellett aktívan bábáskodott Bence [György] és Kis [János] is. Ezek után elkészült a terv, ami tulajdonképpen egy praxisfilozófiai neomarxista akárminek nevezhető. Mondanom sem kell, semmi más nem készült el, kizárólag csak a mi tervünk. És akkor a tanszéket fölkerítették, hogy rendezzen vitát erről a tervről, mely szakmai vita egymást követő két szombat délelőtti tartott. A bírálatok skálájának a végpontjait azzal jelezhetem a legjobban, hogy kezdődött onnan, hogy ez nem egy marxista, hanem egy kantianus koncepció. Hogy mondjak egy nevet, hogy kitől származik ez a megjegyzés, akkor ennek van egy bizonyos pikantériája, mert Munkácsy [Gyula] volt, aki kantianusként minősítette kantianusnak a dolgot.

E: Ez akkor nem dicséret volt.

CsM: Ez egyáltalán nem volt dicséret, hanem éppenséggel egy disztingvált szakmai szidalom volt. Ezzel szemben a bírálatok másik vége még ennyire sem volt disztingvált, hiszen teljesen világosan kimondta, hogy a terv nyílt támadás az államrendünk ellen. A lényeg az, hogy ezek után mind a hármunknak fölajánlottak olyan dolgokat, hogy hova kellene inkább menni, hogy ne mételyezzük az ifjúságot. Erre mondtam azt korábban, hogy mételyezés. A Rózsa Gyurit elvitték a *Társadalmi Szemlé*hez, ahol akkor Benke Valéria volt a szerkesztőbizottság elnöke.

E: Ami szintén egy kiemelt pártintézmény, pártfolyóirat volt, tegyük hozzá.

CsM: Igen, a lényeg az, hogy a büntetés nem anyagi vagy egyéb hátránnyal járt, hanem azzal a hátránnyal, hogy az ember legyen szem előtt és legyen ellenőrizhető. Gondolhatjátok, hogyha Benke Valéria mellé tették oda Rózsa Gyurit, akkor az azt jelentette, hogy akkor Benke Valéria fog figyelni rá. Hamburger Misinek és nekem azt mondták, hogy menjünk szociológiát tanulni. Én ezt végül is elfogadtam, miután volt egy csörtem egy jeles személyiséggel Meruk Vilmossal – egyesek talán még emlékeznek rá az idősebbek közül, a fiatalabbak pedig nem is baj, ha nem emlékeznek rá –, aki akkor a Marxista-Leninista Oktatási Főosztály vezetője volt. Én alapvetően tanárnak tartottam magam, és tanítani szerettem volna, tehát én szerettem volna a bölcész karon maradni, és nem akartam elmenni a felajánlott kutatóintézetbe. És akkor ő behívatott, és megpróbált meggyőzni, hogy nagyon helyes lenne, hogyha én mégis elmennék. A szemembe nézett, és azt mondta: Csákó elvtárs, hogyha maga biztos abban, hogy bármi körülmények között azt tudja mondani, hogy maga a bölcész karon akar lenni, akkor maradjon a bölcész karon. Azonban, ha nem biztos abban, hogy ezt így végig tudja csinálni, akkor helyesebb, hogyha szociológiát tanul. Én soha nem voltam egy rendkívül bátor ember, úgyhogy én végül szociológiát tanultam. És ennek következtében lehetek most itt.

E: Ekkor kerültél a Társadalomtudományi Intézetbe?

CsM: Igen, a '70-es évek elején már a Társadalomtudományi Intézetben voltam. Ami miatt érdemes lenne ezt az Intézetet jobban föltárni egyszer már valakinek, az pontosan az, amit egyszer Gombár Csaba is kiemelt, hogy a Társadalomtudományi Intézetre tökéletesen igaz, hogy pártintézet, a párt szervezeti egysége volt, ugyanakkor tényleges kutatási szabadságot biztosított a házon belül mindenkinek. Minden könyvet, minden irodalmat, amire szükség volt, meg lehetett szerezni, mindent megvettek, elolvasható volt, nem volt korlátozva a könyvtárhasználat. Vitatkozni is szabad volt bármiről, megírni is szabadon lehetett bármit, csak nem volt szabad kifelé írni. A kifelé történő véleménynyilvánításból mondjuk voltak problémáim. 1973-ban a boglári kápolna kapcsán, ahol egy avantgárd kulturális esemény zajlott azon a nyáron, a *Népszabadság* egy belső vezércikkében megjelent egy Szabó nevű „úriember” *Happening a kriptában* című bírálat, melyben azt írta, hogy mi ott orgiáztunk a kriptában. Pór Gyuri egyébként megtámadta ezt a cikket sajtóperrel, amit elvesztett. De hogyan vesztette el? Az indoklásban az volt, hogy ugyan a felperesnek igaza van a dolog tárgyában, de sokkal nagyobb kárt okozna, hogyha elfogadnánk az érvelését, mint hogyha nem fogadjuk el. Én pedig az intézmény lépcsőházában elhelyezett falújságra kiszúrtam egy kis véleménynyilatkozatot arról, hogy mennyit ér ennek a

cikknek az igazságtartalma, amiért szóbeli megdorgálásban részesültem az intézményi párttitkártól. Nem az volt a baja, hogy nekem ez a véleményem, hiszen ez az én véleményem, rendben van, de a folyosón mások is járnak. Ez a mások is járnak, ez egy nagyon érdekes kettős élű megjegyzés volt, igaz az ő részéről ennek nem volt kettős éle. De a dolog lényegéhez hozzátartozik, hogy Lakoséknak² tényleg védekezni kellett azért, hogy ekkora szabadságot biztosítsanak bent az intézetben, miközben a ház másik felében, vagy a szomszéd házban, ugyanabban a kertben, ahol mi is járunk, ott volt a Pártfőiskola, ahol másféle szelek fújtak. Addigra már kezdtem szakállt növesztetni, és a hajam is hosszabb lett, és nem voltam hajlandó ezektől a jelvényektől megválni. Következésképpen közölte a Lakos [Sándor], hogy akkor ne menjek át, mert a Pártfőiskolán az elvtársak kifogásolták, hogy hogy nézek ki. Tehát a '73-as évtől kezdődően nem mehettem oda a többiekkel ebédelni. Pedig mondtam, hogy ott áll a kertben a két szakállas szobra, de ez nem hatott meg senkit. Ezzel kezdődött egyébként az érdekvédelmi tevékenységem is, mert ez volt az első olyan alkalom, amikor azt mondtam Lakos elvtársnak, hogy rendben van, de az, hogy ott ebédelhünk mérsékelt áron az étteremben, az mindenki számára a juttatás része. Lakos elgondolkodva rám nézett, nem szólt semmit, de a következő hónapban a borítékomban benne volt egy valamilyen módon megemelt fizetés. Mindenesetre a '80-as évekre kitelt az időm a Társadalomtudományi Intézetben. Akkoriban sikeresen végigcsináltunk egy csörtét a szakmunkástanuló-kutatásban, amivel megint el akartak minket meszelni Liskó Ilonával. Ott is napirendre tűzték a zárótanulmányunk megvitatását, és megpróbálták kicsinálni szakmai értelemben és módszertanilag is. Az illető, akinek ez a szerep jutott módszertanászként, sok évvel később fölhívott, hogy elmondja, nekem volt igazam abban a vitában.

Az interjút Sík Domonkos és Nagy Péter Tibor készítették.

---

² Lakos Sándor a Társadalomtudományi Intézet akkori igazgatója.

„Ezek polgári gyerekek voltak, akik szüleiket szerették volna megbotránkozgatni. Ennek volt egy szélsőséges és társadalmilag nagy hatású formája, a '68. Valódi következményekkel.”

„A hangnem megváltozott, de nemcsak az egyetemi milióban – ott erősebben –, hanem még a köznapiban is.”

Karády Viktor szociológus, társadalomtörténész és Görög Veronika etnológus

Educatio (a továbbiakban E): Franciaországi emigránsokként és fiatal házaspárként, első gyermeketeket várva hol éltetek 1968-ban? Ott mennyire volt érezhető, hogy óriási események zajlanak Franciaországban?

Görög Veronika (a továbbiakban GV): Az én párizsi lakásomban, a Boulevard Garribaldin. Én akkor, '68 júniusában, a forradalom kellős közepén léptem be a CNRS-be.³

Karády Viktor (a továbbiakban (KV): Nagyon jó lakásunk volt, egy kétszintes garzonban laktunk a XV. kerületben, a magas metró mellett, kicsit zajos volt, de hát Istenem.

E: 1968-ban voltak-e ott érdemleges történések?

KV: Nem. Semmi nem látszott. Igazi polgári ház volt. A forradalom eléggé lokalizált eseményekből állt, mint minden forradalom. Az események az egyetemi kampuszok közelében voltak, azok köré szerveződtek. Ha az ember a Sorbonne közelébe ment, ott találkozott az eseménnyel. De nálunk, a mi negyedünkben semmi nem volt.

GV: Föl kellett szállni a metróra, és menni vele három megállót a forradalomhoz.

E: Viktor, Te hol dolgoztál akkor? A Latin-negyedben, ahol lejt a járda, vagyis a rue Cujas sarkánál?

KV: Nem messze ettől, a Latin-negyedben, a Boulevard Saint-Michel másik oldalán, a rue Cujas-tól mondjuk 300 méterre, a rue Tournon-ban, egy szép belső udvaros magánházban. 1965 júniusától volt egy segédkutatói állásom, a politológus Raymond Aron mellett, aki egyike volt a Sorbonne két szociológus professzorának. Ez már elég jó, akár már véglegesnek is beillő CNRS-pozíciót, kényelmes státuszt jelentett. Párizson Aron asszisztense voltam, de ez gyakorlatilag kevés munkával járt. Az elképzelés kezdettől az volt, hogy a beosztottból majd önálló kutató lesz a CNRS-ben, ami a hazai akadémiai kutatóintézeti hálózatnak megfelelő intézmény. Ez valóra is vált. Néha el kellett olvasnom egy-egy német vagy angol cikket s erről beszámolni, megszerezni egy statisztikai anyagot, elhozni vagy vinni egy-egy könyvet az École Normale Supérieure könyvtárába. Az Aron által néhány évvel azelőtt létrehozott intézet igazgatója és tényleges kutatási vezetője Bourdieu volt. Aron nem sokat főnökösködött, ezt már inkább Bourdieu tette. Aron inkább csak diákjait fogadta, levelezését intézte titkárnőjével az intézetben, s leginkább otthon ült, írta könyveit, mint a francia értel-

³ Az MTA franciaországi megfelelője.

miség egyik ritka, híresen liberális és antikommunista tagja, egy olyan szellemi térben, melyet a balosság, s leginkább a kommunista beállítottság uralt. Ő viszont a konzervatív-liberális *Figarónak* írt minden héten egy elemzést valami politikai aktualitásról.

E: 1968 eseményei alatt hogy alakult a munkátok?

KV: Bourdieu összegyűjtött minket azzal, hogy most mindenki szaladjon, és tessék anyagokat gyűjteni az egyetemi reformhoz. Úgyhogy én rohantam a szó szoros értelmében, konkrétan a szomszédos Odéon téri amerikai könyvtárba, hogy párhuzamos fejlődéstörténeteket állítsak össze a meglévő irodalmakból, arról, hogy miként zajlik az egyetemi rendszer modernizálódása máshol. Merthogy Franciaország nyilvánvalóan elmaradott volt e tekintetben. Az elmaradottságot diákokként mi abszolút átéltük. Ez konkrétan abban nyilvánult meg, hogy az ember megjelent egy gigantikus előadóteremben, ún. amfiteátrumban, és középen volt egy előadó, akit nehéz volt hallani és követni, és próbáltunk ebből valamit profitálni. Volt például egy szeminárium, amit a Sorbonne másik szociológiai professzora, Gurvitch tartott, és ami úgy zajlott, hogy ő középen ült lent egy emberrel, és azzal próbált főként veszekedni, merthogy Gurvitch veszekedős ember volt. Mi többiek meg százával körben ültünk vagy álltunk. Mert néha nem lehetett leülni, annyian voltunk. Az előadások rendszere szerintem teljesen dezorganizált volt. Volt valami rend valószínűleg, de én soha nem tudtam átlátni. Az sem volt evidens, hogy mit kell elolvasni. Emlékeim szerint pontos előadásirodalom nem létezett. Lehet, hogy Veronkának más emlékei voltak az etnológiával kapcsolatban. A szociológia terén nagyon rosszak az emlékeim azt illetően, hogy bármi meg lett volna szervezve.

E: Az etnológia terén módszeresebb volt a képzés?

GV: Az etnológia terén más volt a diákok viszonya a szakmához és a tanszékhez. Jobban kötődtek. A tanárok is jobban ismerték a hallgatókat. Sokkal kisebb évfolyamok voltak. 60–80 ember, tehát áttekinthetőbb volt, a diákokat jobban számon tartották. De azért nem volt közeli kapcsolat a tanárokkal. Én nem a szociológián voltam, hanem a néprajz szakon. Mikor bejelentettem, hogy lumbágóm van, és nem tudok eljönni vizsgázni, akkor a professzor fontosnak tartotta, hogy legyen valaki, aki megnézi helyettem az írásbeli vizsgaeredményt, nehogy hiába jöjjenek fel, ha nem sikerült volna az írásbeli. De azt is látni kell, hogy mi mégiscsak külföldiek voltunk. Az egész rendszer nagyon idegen volt számunkra. Más volt a nyelv, mások voltak a szabályok és a szokások. Az egész átláthatatlanabb volt. Viktor ezt kevésbé hangsúlyozta. Nekünk kívülállónak duplán idegen volt minden.

KV: De szerintem nem is volt megszervezve. Kivéve egyes olyan részlegei, melyektől távol álltunk, konkrétan minden, ami a versenyvizsgákhoz vezetett, az nagyon szervezett volt. Ami nem oda vezetett, az teljesen alulszervezett volt. És főképp a szervezethez olyan kritériumai is hiányoztak, hogy legyen egy szaknak egy központi titkársága. Sosem hallottam, hogy lett volna titkársága a szociológiának. Az etnológusoknak talán volt ilyesmi. Be kellett iratkozni, és akkor az ember vagy eljárt az előadásokra és szemináriumokra, vagy nem járt el. Hogy vállalt-e kiselőadást vagy sem, azt senki nem tartotta számon. Sem elvárás, sem kontroll ebből a szempontból nem volt. Nagyon rosszak a Sorbonne-ról származó emlékeim. Főképp emberi viszonylatban. Magázód-

ni kellett. A bennszülött diákcsoportok tagjai, akik a Latin-negyedben érettségiztek, azok haverkodtak egymással. A kívülállók meg teljesen kívülállók maradtak.

E: Az egyetemi társas életnek milyenek voltak a keretei? Volt olyan, hogy etnológus diákok klubja, vagy a Sorbonne-ra járók klubja?

KV: Ilyenről nem tudok. Nulla. Két dolgról tudok. Vető Miklós barátom, mint nagy konvertita katolikus, rögtön elmondta, hogy öregem, vagy jössz hozzánk a katolikus egyetemi lelkészre, melyet a Lustiger, a későbbi párizsi érsek vezetett, vagy mész az ifjúkommunistákhoz, ha integrálódni akarsz. Mind a két helyen nagy szeretettel fogadnak majd. Ezek szélsőséges választások voltak, de nekem persze egyikhez sem volt igazán kedvem.

E: Tanulmányaid alatt kellett-e valamilyen komolyabb írásos munkát alkotni?

KV: Mindig disszertációt kellett írni, de semmi nem volt kötelező. A vizsgák szigorlatszerűek voltak, s két részből álltak. Általában több írásbeliből, melyek sikeressége után lehetett szóbelikre menni szintén több tanárhoz. Négy nagyobb tantárgyból való szigorlatozással (ezeket *certificat*nak hívták) az 1920-as években kialakított rendszer szerint kapta meg az ember az alapidiplomát, a *licence*-ot.

E: Ezek gondolom zárhelyiként megírandó vizsgák voltak, de ahhoz, hogy fokozatot szerezzél, kellett valamilyen írásművet alkotni?

KV: A rendszer nagyon egyszerű volt. Mi az alapidiplomát, a *licence*-ot csináltuk meg. Ez eredetileg propedeutikával, tehát egy előkészítő évvel kezdődött. Ezt nekünk korábbi külföldi tanulmányainkra tekintettel elengedték. Azt hallottuk, hogy nem volt könnyű, mivel sok mindent kellett tanulni. Konkrétan emlékszem egy fiúra, aki nagyon okosnak tűnt, de nem tudta letenni, valahogy nem állt össze a vizsgakészsége.

E: A „licence” szintjén tehát úgy végezted el az egyetemet, hogy nem kellett szakdolgozatot írni?

KV: Semmi ilyesmi nem volt. Még létezett a *maîtrise*, a mesterképzésnek megfelelő fokozat, bár persze volt más további diplomaszerezési lehetőség is, nevezetesen az 1958 óta rendszeresített, úgynevezett „harmadik ciklusos doktorátus”. Eléggé nyomor jellegetű volt az egyetemi berendezkedés. A tanároknak nem nagyon volt saját fogadószobájuk. Közös szobában voltak összezsúfolva. Ekkoriban a szegény professzorokat mandarinoknak nevezték. Emlékszem, hogy egyikük, a híres irodalmár Etienne, írt egy újságcikket arról, hogy neki, mint nagy mandarinnak, ahhoz, hogy fogadjon egy diákot, meg kell kérnie a kollégáját, hogy ne jöjjön be a megbeszélte időpontban. Százegres diáktömeget egy-két-három épületben oktatni, ez az 1960-as években már elmebajos vállalkozás volt. Mindig, amikor később egy angol egyetemre mentem, már a hetvenes években is, úgy éreztem, hogy ez egy egészen más, sokkal fejlettebb egyetemi környezet. És hogy a francia világ e téren is teljesen elmaradott. Egyébként még ma is ezt érzem egy kicsit. Mindig nagyon gyenge minden szempontból az egyetemek ellátottsága. És az 1970-es évek után gyorsan és olcsón kiépített külvárosi vagy vidéki kampuszok állapota elég nyomasztó. Nemrég voltam egy disszertációvédésen Nanterre-ben, az 1968-as diáklázadás egyik fő helyszínén. Jobban megértettem, hogy miért indulhatott innen a mozgalom. Nanterre most is eléggé lehangoló benyomást kelt. Ez volt azt hiszem az első

nagyobb új kampusz. Látszik most is, milyen primitív építészeti megoldásokkal építették ezeket az új tömegegyetemeket. Láttam vidéken, például Toulouse-ban rosszabbat is.

E: A márciusi, nanterre-i események környékén sejtettétek azt, hogy itt valami komoly dolog lesz?

KV: Nem, nem voltak ilyen benyomásaink. Emlékeim szerint nem beszéltünk különösebben erről. Ennek a háttére talán az volt, hogy Párizsban az 1960-as években rendre átélt az ember rengeteg tömegtüntetést, sőt, ha rossz helyen járt, még rosszabb atrocitásokat is az algériai háború, a politikai csatározások vagy a választások kapcsán. Ehhez képest, amikor kitört ez a szimbolikus forradalom, ahol azért dobálóztak kövekkel is, meg sok mással, dobáltak oda-vissza könnygázbombákat, gyűjtögtak autókat, voltak tömegverekedések, de tudtommal nem halt meg senki. A valódi forradalmak mellett a modern francia történelem rengeteg hasonló, mondhatni „szimbolikus forradalmat” ismer. Valami oknál fogva a franciák szeretik ezeket a látványos, de nem nagyon veszélyes demonstrációkat. Nem szabad elfelejteni, hogy a Dreyfus-ügy alatt a 19. század végén az egész ország tele volt óriási tömegtüntetésekkel, legtöbbször „Halál a zsidókra!” jelszóval. Mégpedig olyan kisvárosok sorában, ahol soha nem láttak zsidót, hiszen a népességszámban elenyésző nagyságrendű francia zsidóság Párizsban tömörült, és szórányszerűen Elzász-Lotaringia francia részein, meg néhány délvidéki városban. Ez körülbelül olyan volt, mint most a migránsözás Magyarországon. Migráns nincs, de óriásplakátok ellenük vannak. Tegyük mindezt a mesterségesen generált politikai hisztériák kategóriájába.

E: Lyonban azért volt egy-két haláleset 1968-ban, például egy rendőrt agyonnyomott egy teherautó. De le is lőttek valakit egy gyárnál. Most olvastam. De azt is olvastam, hogy tulajdonképpen a másik fél, a kormányzat, vagy annak egy-két embere is igyekezett úgy irányítani a dolgokat, hogy ne legyen nagy baj, és együttműködtek a diákmozgalom egyes vezetőivel és a tanárszakszervezet vezetőivel.

KV: Igen, mindenki igyekezett vigyázni, nem túllépni a határokat, hogy nagy baj ne lehessen.

E: Akkor Ti a május eleji nagyobb tüntetések, összecsapások kapcsán ocsúdtatok, ha úgy tetszik? Tehát például, amit mondtál, hogy a Bourdieu azt mondta, hogy na, akkor most...

KV: Hogy tessék dokumentálni az egyetemi modernizálást, hogy miként történt mássutt, főképp Amerikában és az angolszász világban. És hogy tessék erről valamit összeállítani.

E: Ez mikor volt, a tüntetések kirobbanásakor?

KV: Konkrétan arra emlékszem, mint már mondtam, hogy szaladtam az amerikai könyvtárba, ami az Odéon színház jobb oldalán volt. Ott próbáltam könyveket szerezni, összeállítani anyagokat. Ilyen konkrét eseményre emlékszem. Emlékeimben számomra az akkori Bourdieu eléggé ambivalensnek tűnt. Egyrészt nem akarta a kimaradás ódiomát vállalni, mint elkötelezett baloldali – bár polgári hátterű pályatársaitól eltérően, hangsúlyozottan nem kommunista –, másrészt pedig – talán mint alulról jött értelmiségi, aki tényleg ismeri az iskolai mobilitás mögött álló társadalmi valóságot – tudhatta, hogy a diáklázadást szító szellemesen primitív demagógia, melyet a polgári

negyedekből származó „örökösök” (*héritiers*) terjesztettek, szóval hogy ez igazán mégsem az ő ügye. Pályatársai között egyesek, például Alain Touraine, ugyanakkor beálltak és a diákokkal randalíroztak, annyira, hogy aztán a „mozgalmak szociológiájából” építették fel karrierjüket.

GV: Én '68-as diák voltam. Pedig már terhes voltam akkor. Nagyon különbözően éltük meg, Viktor nagyon aggályosan, én nem.

KV: Ami nálunk '68-ban a Bourdieu-körben történt, azt én leírtam egy önéletrajzi szösszenetben. Bourdieu úgy látta, hogy ez egy jó alkalom, hogy önállósuljon, elszakadjon képletes befogadójától, ha nem is szellemi atyjától. Ez persze egy interpretáció. Erre alkalmat Raymond Aron-nak az a gesztusa adott, hogy ő, mint már sokat próbált francia hazafi – aki a háború alatt De Gaulle újságját szerkesztette Londonban, míg családja nagy menekülő körúttal jutott el hozzá – föl volt háborodva ezen az egészen. Azt mondta, hogy hát rendben van, ő már korábban is mondta és írta, hogy milyen fontosak lennének az egyetemi reformok, de ez se nem politikai forradalom, se nem tényleges reformokra buzdító mozgalom. Viszont Franciaország tönkre fog menni, hogyha ez sokáig tart. „*Que devient la France?*” („*Mi lesz Franciaországgal?*”) – ezt mondta szó szerint, emlékszem. Aron igazi patrióta volt. És én, mint új patrióta, teljesen egyetértettem vele. Végre eljutottam egy olyan országba, mellyel úgy-ahogy azonosulni tudok, ahol jól érzem magam, befogadnak, van egy környezetem, és akkor itt randalírozó diákok tönkreteszik az országot mindenféle örült, bár néha szellemdús jelszavakkal. Úgy éreztem, hogy az, hogy „*Tilos tiltani*” („*Il est interdit d'interdire*”) mégsem egy valós politikai program. Na most, ezt csak zárójelben mondom, valójában a forradalomnak valóban nem volt politikai célzata. Ez egy nagyon sommás elemzés, de tulajdonképp leginkább ez a párizsi, nagyvárosi, mégpedig jórészt a privilegizált rétegekből jövő diákok – erős katolikus szélsőbalos részvétellel – szüleik elleni lázadása volt. Ami nagyon jól sikerült tulajdonképpen, mert azt követően azért megindult az egyetemi rendszernek egy nagyfokú, idézőjelben vett „modernizálása”. Tehát a még Napóleontól kiépített, s államilag felügyelt egyetemek – melyekről aztán sokat írtam – bizonyos mértékű önállósodása. A francia egyetemek persze most sem teljesen önállóak, mert a pénz az a kormánytól jön. De azért egy bizonyos mértékig megnőtt az autonómiájuk, s azóta többek között megvalósult egy nagymértékű funkcionális diverzifikációs folyamat. De hát főképp jobban kiépítették a rendszert, a működésképtelenség határáig eljutott óriási egységeket – mint a Sorbonne-t magát – feldarabolták, és nagy beruházásokkal dotálták. Föllazult a korábban igen merev szakbeosztás is. Megjelentek a kis szakok, a mellékszakok, mindenféle szakkombinációk. Tehát egy nagy föllazulás volt. Bejöttek olyan dolgok, amik azelőtt teljesen ismeretlenek voltak. Például a „nő-szak”. Emellett kiépült egy immár hatalmas, s megfelelően hatékony, államilag finanszírozott kutatóintézeti apparátus, amelynek csak egy része volt a CNRS. Megjelentek olyan avantgárd egyetemek, mint a vincennes-i, ahol kezdetben akár „*n'importe quoi*” („*akármilyen legyen is*”) alapon indítottak szakokat. Emellett megfértek nagyon érdekes, valóban innovatív és tudományosan is izgalmas új kutatási trendekhez kötött szakképzési formák is. Tehát sok minden történt, de önmagában akkor '68-ban azért mi, Aron és én is inkább teljesen meg voltunk döbbenve. Aron a sajtóban egy fölhívást tett közzé, ami egy elég ügyetlen dolog volt, olyan értelemben, hogy hát, aki ugye le akarja állítani ezt az örületet, és tárgyalásos alapon szeretné ezt a reformmozgalmat továbbvinni – meg általában leállítani azt, hogy az utcán az emberek verekedjenek és au-

tókat gyűjtsanak föl, és azzal próbálják kiélni politikai szenvedélyeiket –, ezek jöjjenek, és gyülekezzünk együtt. Ami egy naiv dolog volt.

E: És akkor hogyan reagált erre a Bourdieu-féle másik pólus?

KV: Személyesen én nem láttam Bourdieu-t ebben az ügyben, de a csapat az meg volt szervezve, úgyhogy Bourdieu-nek nem kellett semmit sem tennie. A lényeg az, hogy összegyűltek, hogy kiátkozzák Aron-t, és elhatárolódjanak. Volt a szomszéd kávéházban egy röpgyűlés, melyen mindenkivel aláírtak egy Aron-ellenes kiáltványt. Ezt – akár mintha egy szovjetizált környezetben lettünk volna – mindenki aláírta, kivéve persze engem. Elég látványosan adtam tudtukra, hogy rám ne számítsanak. Akkor vártam, hogy akkor engem kitesznek a Bourdieu-csoportból. Azt, hogy ez nem történt meg, utólag azzal magyarázom, hogy kevéssel azelőtt jelentettem meg Marcel Maussnak, a Durkheim-iskola legfőbb folytatójának és a francia egyetemi etnológia megalapítójának összes műveit tartalmazó, jelentős sajtóvisszhangot kiváltó első kötetét. Mindezt Bourdieu nemrég indított könyvsorozatában az *Éditions de Minuit* kiadónál, melynek hírneve még a német megszállás alatti belső ellenálláshoz kötődött. Két kötet még váratott magára. Ezek a következő években jöttek ki. És Bourdieu talán úgy gondolhatta – ez inkább logikus feltevés, soha nem beszéltünk erről –, hogy hát veszélybe kerülhet a kötetek sorsa, ha nem maradok a csoportban. Engem az adott pillanatban biztos ki akartakátkozni, de igazából nem átkoztak ki. A dolog súlyát később sem éreztették velem.

E: És arra emlékszel, hogy voltak-e mondjuk szenvedélyes viták az intézeten belül, hogy teszem azt, hülyeséget akarnak a maoisták, hülyeség, ahogy a kommunisták reagálnak?

KV: Nem nagyon. Nem volt kibeszélés. Legalábbis általam ismertén nyilvános kibeszélés nem volt. Olyan eseményre nem emlékszem, hogy nyilvánosan politikai ügyekről vitatkoztunk volna. A csoportban volt egy balos konszenzus, de viták nemigen.

E: És konkrétan az a dolog, amiért neked az amerikai könyvtárba kellett menni, az összeállt valamivé?

KV: Nem, de ez szerintem egy olyan gesztus volt, egy önmegvalósító prófécia, annak jeleként, hogy valamiként mi is részt veszünk a mozgalomban. Mégpedig nem destruktív módon, hogy az utcán köveket dobálunk és autókat gyújtunk, de úgy, hogy szellemileg együttérzünk, és dolgozunk a mozgalommal.

E: Ez kifelé nem is lett kommunikálva?

KV: Nem, semmi nem lett. Ebből nem jött ki semmi. Nézd, azért ezen viszonyok között két hét alatt vagy három hét alatt nem lehet semmit se összeállítani. Szóval ez olyan dolog volt, hogy csináljunk úgy, mintha mi is csinálnánk valamit, meg mi is része lennénk. Merthogy itt azért nyilván volt már egy rejtett rivalizálás Bourdieu és Touraine között, akik egyívásúak és pályájukon nagyjából egyszerre indulók is voltak. Touraine ott volt a barikádokon, mint mozgalmi ember, amiből aztán bizniszt is csinált magának, mint a tömegmozgalmak kutatója. Úgy tudom, Bourdieu ezt sohasem értékelte nagyra. Ebben messzemenően én is követtem.

E: Az események sűrűjénél nem is voltál ott? Nem jártál be?

KV: Bejártam, de nem a tüntetésekre. Igazából eléggé félttem, mert a hangulat képményen háborúsnak látszott. Állandóan robbanások voltak. Könnygázbombákat dobáltak a rendőrök, és akkor a diákok visszadobálták. Ezek robbantak, néha még éjszakánként is hallatszottak. Leállt a közlekedés, a balos szakszervezetek meglovagolták a helyzetet – bár az aktív diákszervezetek igyekeztek tőlük elhatárolódni, hangsúlyozva, hogy ők nem a pártok szekerét tolják –, megbénult az ország. És '56 után a magamfajtanak nem volt kedve már Párizsban is ilyen robbanásos reggelekre ébredni, és esténként ezeket hallgatni meg látni. Tüzek voltak. Egy autó, amikor ég, az nagy tüzet csinál és füstöt, amivel tele volt a levegő. Borzalmas viszonyok voltak egyes utcákon, autóröncsokkal, bevert kirakatokkal. Az egész nagyon nyomasztó volt. Én abszolút egyetértettem Aronnal, hogy ez egy botrány, hogy szétverik a várost, ami egy gyönyörű város, és tele van izgalmas dolgokkal. És még '68 után is, szerintem végig a '70-es években minden hétvégén előfordult az, hogy egy randalírozó csoport nekiállt autókat fölgyújtani meg kirakatüvegeket beverni. És az is kínos volt, hogy a város tele van látszólag állig fölfegyverzett rendőrökkel, akik próbálják ezeket az elmebajos, mindenféle zavaros szlogenekkel fölszerelt, nem kevés üresfejűből összeálló csoportocskákat az ottani rendőrségnél ismert brutalitással kordában tartani. Aron írta korábban elhíresült könyvében róluk: „*ces intellectuels au grand coeur et à la tête légère*” („ezek a jószívű és üres fejű értelmiségiek”). Ez volt a klasszikus meghatározása a balos értelmiségieknek a *L'Opium des intellectuels* (Az értelmiségiek ópiuma) c. alapművében, ami még az '50-es években jelent meg. Szóval rosszul éreztem magam ebben a helyzetben, mert hogy persze a rendőrséggel is nehéz volt szimpatizálni. Bourdieu egy beszélgetésben még annak a félelmének is hangot adott, hogy az egyszerű rendfenntartók után majd jönnek a versailles-iak, utalva az 1870-es Párizsi Kommünt követő véres retorziókra. Erről persze nem volt szó. A szakszervezetek meglovagolva a diáklázadás viszonylagos sikerét és a kormány gyengeségét, a Matignon-palotában lezajlott tárgyalások eredményeképp általános (úgy emlékszem 15% körüli) fizetésemeléseket értek el. Ezt a következő egy-két év inflációja erodálta, a következő választásokat a jobboldal megnyerte, és politikai téren minden visszatért a régi kerékvágásba. Persze azért nem teljesen.

E: És Veronka, Te, aki meg ennek a lázadásnak a pozitív oldalait is láttad, miket tartottál ebben pozitívnak, milyen részei fogtak meg?

GV: Úgy éreztem, hogy a társadalomban merevek voltak az emberek, és hogy azután sokkal barátságosabbak lettek. Volt egy stílusváltás, volt egy közvetlenebb udvariasság. Az általunk sokszor átélt francia kimertség csökkent. Sokkal inkább tegeződtek az emberek, például a mi korosztályunkban, ami azelőtt egyáltalán nem volt szokás.

KV: A diákok tegeződtek. Tehát korosztály szerint, ami itt is bejött most már, mint egész Nyugat-Európában, Németországban is. E tekintetben ez az egész nyugati német világban is egy kulturális forradalmat jelentett. Bécsben 1957–58-ban, amikor ott jártunk, kötelező volt diákok között a *Frau Kollegin* és a *Herr Kollege*.

GV: Szóval a hangnem megváltozott, de nemcsak az egyetemi miliőben – ott erősebben –, hanem még a köznapiban is. Abban is, amikor elmentem egy üzletbe egy kereskedőhöz. Én erőteljesen reagáltam erre, mert én is szenvedtem ettől a nagyon kimért hangnemtől, az én ízlésemnek nagyon kimért világ volt. És az, hogy ez csökkent, és a termé-

szetes közvetlenség felé mozdultak el az udvariassági formák, azt én nagyon értékeltem, és átéreztem, és terjesztettem magam körül.

E: Honnan tájékoztatók ezekről a dolgokról? Újságokból, tévéből?

KV: Újságokból. Minden nap megvettük a *Le Monde*-ot. És rádióból is. Televíziónk nem volt akkoriban még, úgy emlékszem. Emlékszem arra, hogy Mendès-France elment egy diák nagygyűlésre, és ott ő is úgy csinált, mintha nagyon örülne ezeknek a májusi eseményeknek. Akkor Raymond Aron azt mondta, hogy hát ez egy hülyeség, ilyet tenni egy komoly politikusnak (Mendès azelőtt kormányfő is volt) nagy hiba.

GV: Aron utálta '68-at.

KV: Annyira, hogy azon melegeben írt is egy kitűnő könyvet – úgy emlékszem 50 ezres példányban kapkodták azonnal szét – *La Révolution introuvable (A megtalálhatatlan Forradalom)* címen. És nagyon jól beletrafált a dolog lényegébe, hogy ez egy ilyen igazi politikai célok nélküli megmozdulás volt. A francia diák hagyományban mindig volt egy ilyen polgárpukkasztó elem, ez a 19. században alakult ki. Ezek polgári gyerekek voltak, akik szüleiket szerették volna megbotránkoztatni. Ennek volt egy szélsőséges és társadalmilag nagy hatású formája a '68. Valódi következményekkel. Az egyik következmény az, hogy az összes politikai párt meg főképp szakszervezet beszállt, mintha ők is részesei lennének ennek a dolognak, és kiköveteltek egy nagy béremelést. Amit megkaptak, valami 15%-ot, amit nagy diadalként könyveltek el, s amelyet aztán a következő év inflációja teljesen lenullázott. De hát ezt mindenki tudta, hogy ez egy ilyen játék a francia politikai életben. És mindenki játszott ugyanazt a játékot. És aztán minden elrendeződött elég pozitívan, merthogy talán két területen mégis csak nagy reformok történtek. Az egyetemi életnek a nagy reformja, hogy az egyetemeket fölszabdalták, így azok irányítható méretűre redukálódtak. És investáltak főképp, tehát befektettek az egyetemekbe. Mikor mi voltunk egyetemisták, akkor a régi Sorbonne-on tanultunk. A 20. század '60-as éveiben ugyanazokban az épületekben folyt az ország központi egyetemén az oktatás, mint a 19. század végén. Ami azért nem nagyon fordult elő máshol, illetve olyan helyen előfordult, ahol *numerus clausus* volt, Oxfordban persze, nem építettek tucatnyi új college-et, merthogy a diákszám nem nőtt igazából. De Franciaországban közben megötszöröződött a diákszám, és megmaradt a régi berendezkedés. Például a régi könyvtár, ahova igen nehéz volt sokszor bejutni. Úgyhogy mi nem is jártunk rendszeresen oda, hanem inkább máshová. Volt néhány alternatíva, például a közeli *Sainte Geneviève* könyvtár, a nem messzi pedagógiai könyvtár, tehát lehetett máshova menni, ahol mégis le lehetett ülni. De ez az alapvető zsúfoltság azért nagyon markáns volt. Például az, hogy az egyetemen belül nem volt egy hely, ahova egy diák leülhetett beszélgetni, tanulni, olvasni, élni. Tanulmányaim alatt soha nem jutott eszembe, hogy egy tanárral személyesen konzultáljak. Talán mert ennek sem igen volt helye. A nyugati egyetemek viszonylatában azért ez egy határesetet képzett.

E: A kávéházaknak tett jót.

KV: Igen. Na jó, de a kávéház az sokba került, azt nem is mindenki engedhette meg magának.

E: És Veronka, visszatérve arra, hogy Te alapvetően lelkes voltál, az akkori dolgokban mi lelkesített? Mondtad a hétköznapi érintkezést. De ez miben nyilvánult meg?

GV: Úgy éreztem, hogy ez egy nagyon poros, betokosodott társadalom volt. Jó, én nem harcoltam ezért a forradalomért, de helyeseltem. Úgy éreztem, hogy ez is hozzájárult a leporoláshoz. És ez nagyon ráfért mindenkire, a diákoknak a tanárokhoz való viszonyára, a szülő-gyerek viszonyra stb.

KV: Volt egyfajta felszabadulás, amikor Cohn-Bendit kapcsán egy miniszter hülye módon kijelentette, számítva a hagyományosan xenofób nemzeti többség egyetértő cinkosságára, hogy hát nem fogják hagyni, hogy egy német zsidó mondja meg, hogy mi történjen a francia egyetemeken. És akkor a diáktüntetésen azt a jelszót adták ki, hogy „*Nous sommes tous des juifs allemands*” („*Mi mind német zsidók vagyunk*”). Na most ez valóban a gaulle-ista hagyomány szempontjából, a francia viszonyok között, ez egy keményen felszabadító, többszörösen tabudöntőgető dolog volt. Volt ilyen föllazulás több szempontból a mindennapi életben. Például amikor a gyerekek megjelentek, akkor minket is el kezdett érdekelni, hogy mit lehet csinálni egy gyerekkel Párizs közepén. Nem voltak vidéki kapcsolataink, nem volt hova vinni őket, hát a Champ-de-Mars-ra mentünk. Nos ott is, mint minden köztéri parkban, azelőtt tilos volt a fűre lépni. Tehát a pázsit csupán látvány volt. '68 után ez gyorsan megszűnt. Egyszerűen elvitték a táblákat, és hirtelen szabad lett a fűre lépni. Más közparkokban, mint a Luxembourg-parkban, a pihenő székek fizetősek voltak azelőtt. Ez is megszűnt '68 után. A városon belüli parkok gyönyörűek voltak, kicsik, de nagyon rendezettek.

GV: Az a helyzet, hogy szép volt utána is a fű, miután nem volt már tilos ott piknikelni vagy *sit-in*-eket rendezni.

KV: A fű olyan volt, amilyen azelőtt. Kicsit jobban letaposva, gondolom. De hát ennek nem csak szimbolikus jelentősége volt. Minket már konkrétan érdekelt, hogy a gyerekek jobban szaladgálhattak ott a fűvön, mint azelőtt, amikor csak az elkerített homokozóba lehetett menni, vagy a számunkra még méregdrága körhintára befizetni. Több ilyen változás volt, amelyeket persze magunkfajta ember jól fogadott.

GV: De még a buszban is sokkal kedvesebbek lettek az emberek egymás között. Azokon a helyeken, ahol ritkán beszélsz az ismeretlenekkel, például a boltokban. Azért mondom ezt, mert ott nyilvánultak meg talán leglátványosabban egyes változások. Például, ha valakitől vettem egy fél kiló narancsot, azelőtt nem mondtam neki azt, hogy *bonne soirée* (*szép estét*), miután azután ő is visszamondta nekem, hogy *bonne soirée*.

Az interjút Bajomi Iván készítette.